

7. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій / М. Ф. Головатий. — К. : МАУП, 2006. — С. 22.

8. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / М. П. Перепелиця. — К. : Укр. ін-т соціал. дослідж. : Укр. центр політ. менеджменту, 2001. — С. 32.

9. Суспільний розвиток та соціаль-

но-гуманітарна політика держави : навч. посіб. / О. М. Руденко, Л. М. Усаченко, Д. В. Вітер, М. В. Канавець. — К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. — С. 113.

10. Звіт Рахункової палати України за 2011 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/32826>.

УДК 342.924

І. Картузова,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОЗОВУ

Неможливо уявити собі розвинену демократичну державу, в якій на законодавчому рівні не закріплений механізм захисту громадян від незаконних та відверто не розумних дій та актів суб'єктів публічної влади. Відомо, що найчастіше фізичні та юридичні особи, не наділені владними повноваженнями, задля реалізації своїх прав, інтересів та обов'язків контактують з органами публічного управління, а саме з державними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Далеко не завжди такі стосунки задовольняють обидві сторони цих правовідносин, що може призводити до виникнення ситуації, при якій в однієї зі сторін адміністративних правовідносин складається уявлення про те, що її суб'єктивні права і законні інтереси порушуються або утискуються діями другої сторони. Отже, виникає правовий, а саме публічно-правовий спір. Проте з недавнього часу в законодавстві закріплено можливість застосування правового засобу, який порушує діяльність юрисдикційного органу з розв'язання спору про право і тим самим з захисту порушеного суб'єктивного права чи законного інтересу, в якому міститься

інформація про правовий спір. Таким засобом виступає адміністративний позов.

Проблема поняття, елементів та видів адміністративного позову залишається малодослідженою у вітчизняній науковій літературі. На сучасному етапі розвитку теорії адміністративного судочинства потребують подальшого дослідження питання, пов'язані з особливостями адміністративного позову, розробленням його оптимального поняття, визначенням елементів та видів адміністративного позову. За мету даної статті обрано проведення аналізу існуючих позицій з вказаних вище проблем, а також окреслення подальших напрямків дослідження.

Відомо, що закріпленню в Кодексі адміністративного судочинства України (далі — КАС України) терміна «адміністративний позов» та позовної форми розгляду адміністративних справ адміністративними судами передувала широка наукова дискусія з приводу того, яка саме правова категорія мала бути застосована законодавцем у Кодексі адміністративного судочинства України: позов, скарга чи заява. Більшість авторів дійшли висновку про необхідність відображення у законодавстві

саме поняття «адміністративний позов» у якості засобу, що забезпечує ініціювання адміністративно-судового захисту прав і свобод громадян від неправомірних рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень, що відбувається за правилами адміністративного судочинства [1, 151].

Зараз, коли термін «адміністративний позов» вже є цілком звичним, існує потреба більш детально зосередитись на таких спірних питаннях, як поняття адміністративного позову, його елементи та види.

Взагалі, в юридичній літературі не існує єдиного підходу до визначення позову. Основна наукова дискусія точилася навколо поняття позову у цивільно-правовій науці. Найбільш розповсюдженим й обґрунтованим є визначення позову як «вимоги позивача до відповідача, зверненої через суд, про захист порушеного чи такого, що оспорується, суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу, здійснене у визначеній законом процесуальній формі» [2, 256; 3, 187]. Така точка зору була висунута й обґрунтована М. А. Гурвичем, А. Ф. Клейнманом і А. А. Добровольским [4, 46, 145; 5, 147; 6, 10–15]. Серед представників даної теорії мають деякі розбіжності. Перша група вчених дотримується думки про існування двох самостійних понять позову — в процесуальному та матеріальному значенні [7, 158]. Під позовом у процесуальному смислі розуміється звернена до суду вимога про захист порушеного права, права, що оспорується, чи законного інтересу. Під позовом у матеріально-правовому смислі розуміється звернена через суд матеріально-правова вимога позивача до відповідача [2, 256]. Друга група вчених все-таки вважає, що позов — єдине поняття, що включає в себе як матеріальну, так і процесуальну сторони. При цьому вимога позивача до відповідача складає матеріально-правову сторону позову, а вимога його до суду про захист права — процесуально-правову [8, 72]. Зазначені розходження в думках не настільки значні, оскільки обидві групи вчених розуміють позов, насамперед, як матеріально-правову вимогу позивача до

відповідача і вимогу до суду одночасно. При такому підході не береться до уваги та обставина, що спір про право між сторонами може існувати до звернення до суду. Сторони при цьому знаходяться у протиборстві, але позивачем і відповідачем не є. Тому викликає заперечення визначальна роль матеріально-правової вимоги при визначенні позову.

Третя група вчених дотримується позиції, відповідно до якої позов розуміється як чисто процесуальний інститут, тобто вимога до суду про захист порушеного права [9, 189].

Що ж стосується визначення саме адміністративного позову, то тут також існують різні точки зору, які, безумовно, є так би мовити похідними від наукових думок, що були висловлені вченими в цивільно-процесуальній науці. Так, існує позиція, згідно з якою адміністративний позов характеризується, як виражена у процесуальній формі вимога позивача до відповідача, звернена через адміністративний суд, з метою вирішення адміністративно-правового спору, який виникає у зв'язку з необхідністю визнання неправомірним рішення, дій чи бездіяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб [10, 53]. Таке визначення адміністративного позову робить акцент на матеріально-правовій стороні позову, а також на його спрямованості на вирішенні адміністративно-правового спору. Ю. С. Педько пропонує досить розгорнуте визначення і вказує на те, що адміністративний позов виступає процесуальним засобом ініціювання суб'єктом конфліктних публічно-правових відносин правозахисної адміністративно-судової діяльності, що оформлює правову вимогу матеріально-правового характеру однієї із сторін публічно-правового спору (учасника адміністративного судочинства) і невід'ємно пов'язана з розглядом адміністративним судом відповідної справи адміністративної юрисдикції та прийняттям по ній рішення [1, 157]. Таке визначення адміністративного позову, на наш погляд, об'єднує обидві сторони позову — матеріально-правову та процесуально-правову.

Незважаючи на те, що в літературі не раз відзначалася важливість матеріального змісту позову, а деякі науковці вважають, що розгляд позову тільки в процесуальному аспекті збіднює його поняття, тому що практично виводить за його межі питання про матеріально-правову вимогу позивача до відповідача [2, 222–223; 11, 25–28], відзначимо, що важливість матеріально-правової вимоги не слід абсолютизувати. Навіть при зміні матеріально-правової вимоги сам хід процесу залишиться незмінним. Крім того, при такому розумінні позову вимогу особи, що виступає від свого імені за захистом прав і законних інтересів інших осіб, не можна назвати позовом, тому що ця вимога не містить і не може містити матеріально-правової вимоги позивача до відповідача. Такий висновок суперечить чинному законодавству, що використовує термін «позов» стосовно до осіб, що захищають право чи інтерес інших осіб (ст. 60 КАС України).

Отже, вважаємо, що розуміння «адміністративного позову» як процесуально-правового інституту має, на наш погляд, найбільше практичне та теоретичне значення. Законодавець закріплює поняття «адміністративного позову» саме в такому аспекті у п. 6 ст. 3 КАС України. Треба відзначити, що визначення адміністративного позову в КАС України є дуже стислим та уніфікованим. Зрозуміло, що публічно-правові відносини можуть бути дуже різноманітними, та захист прав, свобод та інтересів далеко не у всіх публічно-правових відносинах відноситься до юрисдикції адміністративних судів. Проте, зважаючи на те, що адміністративний позов може бути поданий з цілої низки різнорідних спорів (ст. 17 КАС України), а не тільки з приводу оскарження рішень, дій або бездіяльності органів публічного управління, можливе саме таке визначення адміністративного позову в КАС України було цілком слушним. Зазначимо, що науковці пропонують й інші, більш деталізовані поняття адміністративного позову. Наприклад, визначають адміністративний позов, як звернену до суду вимогу зацікавленої особи про

поновлення порушених чи визнання оспорюваних прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин шляхом застосування до відповідача передбачених законом заходів державного примусу [12, 91]. У цілому, таке визначення досить вдале, хоча воно істотно не відрізняється за змістом від офіційного та не конкретизує його, а лише трохи переносить акценти на застосування до відповідача заходів державного примусу, що ми вважаємо не зовсім доречним у визначенні адміністративного позову, який, перш за все, має на увазі захист прав, свобод та інтересів позивача.

Треба відзначити, що внесення змін до КАС України та запровадження особливого (непозовного) провадження в адміністративних судах, яке розпочинається за зверненням у вигляді подання суб'єктів владних повноважень до адміністративного суду (див. ст. 183-3 КАС України), ставить низку питань до існуючого в законодавстві поняття адміністративного позову. Очевидно, що таке подання не є адміністративним позовом, не має в основі своєї публічно-правового спору і не тягне за собою виникнення позовного провадження. Проте воно підпадає під визначення адміністративного позову в КАС України, тому що є, безумовно, зверненням до адміністративного суду на виконання повноважень у публічно-правових відносинах. Отже найважливішим критерієм, що відрізняє звернення до суду у вигляді адміністративного позову від звернення у вигляді подання, є наявність публічно-правового спору.

Враховуючи все вищенаведене, адміністративний позов — це процесуально-правовий засіб порушення зацікавленим суб'єктом (фізичною чи юридичною особою або суб'єктом владних повноважень) розгляду публічно-правового спору адміністративним судом, у якому міститься звернена до суду вимога про захист прав, свобод та інтересів або на виконання повноважень у публічно-правових відносинах.

Наступним важливим питанням є проблема елементів адміністративного позову. Елементи позову — це такі

його складові частини, що визначають зміст позову та є засобами індивідуалізації кожного конкретного позову, тому що саме своїми складовими (елементами) один позов відрізняється від іншого [13, 32]. Важливе значення елементи позову мають при розв'язанні питання щодо прийняття позову судом. Вони відображають сутність вимог, які має розглянути суд. Елементи позову є підставою класифікації позовів на види, завдяки їм встановлюються межі судового розгляду та предмет доказування. Стосовно елементів адміністративного позову в сучасній науковій літературі не існує поки що єдиної думки. Справа в тому, що вчені-адміністративісти вже домовилися про можливість використання в теорії адміністративного позову вчення про структуру позову, яке вироблено у доктрині цивільного судочинства [14, 292; 15, 136]. Отже спір щодо елементів цивільного позову також було перенесено й до теорії адміністративного позову.

Існування таких двох елементів позову, як предмет та підстава позову, не визивають жодних сумнівів, проте основна дискусія точиться навколо третього елемента позову — його змісту. Розглянемо, перш за все, що таке предмет позову.

Зауважимо, що відносно трактування предмета позову в літературі з цивільного процесу також існують різні точки зору. За найбільш поширеною думкою, предметом позову виступає матеріально-правова вимога позивача до відповідача, відносно якої суд повинен винести рішення. Ця вимога повинна мати правовий характер, тобто має бути врегульована нормами матеріального права, а також має бути підвідомча суду [2, 257]. Отже, трактування предмета адміністративного позову як матеріально-правової вимоги позивача до відповідача відбиває матеріально-правову сторону адміністративного позову. Безумовно, якщо трактувати адміністративний позов тільки з матеріально-правової сторони, або як категорію, що об'єднує матеріально-правову та процесуально-правову сторони позову, таке положення буде логічним.

Проте вище ми вже вказували на свою прихильність до позиції про визначення адміністративного позову як процесуальної категорії. Отже, ми цілком згодні з висловлюванням Ю. М. Мірошниченко, в якому автор, посилаючись на позицію К. С. Юдельсона, пропонує трактувати предмет адміністративного позову, як «вимогу позивача до суду про задоволення матеріально-правової претензії до відповідача» [12, 92]. Такі вимоги є конкретними та індивідуалізованими для кожного адміністративного позову, проте їх уніфікований перелік закріплено законодавцем у ч. 3 ст. 105 КАС України. Отже, предметом адміністративного позову є вимога позивача до суду про захист його прав або законних інтересів шляхом задоволення матеріально-правової претензії до відповідача. Правильне визначення предмета позову має важливе практичне значення, тому що предмет позову визначає сутність вимоги, з якої суд повинен дати відповідь у рішенні. Саме з предмета позову виявляється підвідомчість справи, проводиться класифікація на окремі категорії справ [2, 257].

Вимоги позивача до суду про задоволення матеріально-правової претензії до відповідача повинні підтверджуватися підставою позову, що складає другий елемент адміністративного позову. У найбільш широкому смислі підставою позову визнають обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. До цих обставин може бути віднесено такий юридичний факт або їх сукупність, які:

1) підтверджують наявність або відсутність спірних правовідносин між сторонами та наявність порушення прав, свобод та інтересів позивача;

2) підтверджують належність спірного права позивачу.

Переважає більшість вчених вказують на те, що підставою позову можуть бути тільки юридичні факти (як правило, фактичний склад), які тягнуть певні правові наслідки, а саме виникнення, зміну та припинення правовідносин. Отже до підстави позову не відносяться фактичні дані, тобто докази у справі. Вони лише підтверджують наявність

або відсутність тих юридичних фактів, які складають підставу позову. Єдність думок, за деякими виключеннями, існує також з приводу необхідності зазначення в позові його правових підстав. Відомо, що КАС України (на відміну, наприклад, від ЦПК України) не вимагає від позивача посилання в позовній заяві на ті правові норми, якими врегульовані спірні правовідносини або якими він обґрунтовує свої позовні вимоги. Вважаємо, що це питання належить до компетенції адміністративного суду. Законодавець прямо вказує на те, що одним з питань, яке вирішує суд під час прийняття постанови у справі, є питання про визначення правової норми, яку належить застосувати до цих правовідносин (п. 3 ч. 1 ст. 161 КАС України).

У цивільно-процесуальній літературі підстави позову традиційно поділяють на активні та пасивні, що цілком прийнятно й до теорії адміністративного позову.

Активні підстави адміністративного позову підтверджують, що спірне право або інтерес належать позивачу, а відповідач, у свою чергу, має кореспондуючи з ними обов'язки. Факти, які дають змогу стверджувати, що відповідач прийняв рішення, здійснив певні дії, або навпаки, не здійснив їх, чим порушив чи заперечив права та інтереси позивача, відносяться до пасивних підстав адміністративного позову.

Питання про існування третього елемента адміністративного позову — його змісту в юридичній науці є дискусійним. Так, М. А. Гурвіч вказує на те, що позов складається з трьох основних частин (елементів): предмета позову, підстави позову та змісту позову. При цьому зміст складає вказаний позивачем вид судового захисту [16, 102–103]. Автори підручника «Адміністративне судочинство» вказують на те, що зміст позову — це адресоване адміністративному суду прохання позивача процесуально-правового характеру задовольнити його вимоги до відповідача, тобто правову вимогу позивача до суду [15, 136]. Деякі вчені, хоча і виділяють такий елемент позову, як його зміст, проте наголошують на тому, що практичне значення матимуть

лише підстава і предмет адміністративного позову, оскільки вони допоможуть визначити тотожність позову [14, 292]. Інші автори вказують на те, що елементи позову характеризують його зміст та правову природу, а далі на те, що позов складається з двох елементів: предмета та підстави [3, 189]. Неузгодженість з цього питання можна проілюструвати, наприклад, тим, що у науковому посібнику Е. Ф. Демський вказує на те, що, за його думкою, підстава та предмет позову саме і складають його зміст і ніякого третього елемента позову не повинно бути [17, 300]. Далі автор говорить про те, що всі позови різняться між собою залежно від змісту, і надає таку класифікацію [17, 303–305]. Проте законодавець і сам додає складностей при вирішенні питання про наявність такого третього елемента адміністративного позову, як зміст. Так, ст. 105 КАС України має назву «Форма і зміст адміністративного позову». Логічно було б припустити, що саме перелік вимог, які закріплено в цій статті, й складає зміст адміністративного позову. Однак і тут ми абсолютно згодні з Ю. М. Мирошниченко, таке визначення змісту адміністративного позову повністю збігається з уявленням про його предмет. Така ситуація простежується також, коли деякі науковці, говорячи про предмет адміністративного позову як матеріально-правові вимоги позивача до відповідача, посилаються на ч. 3 ст. 105 КАС України, де саме й міститься перелік цих вимог. Далі, розглядаючи питання про зміст адміністративного позову, ті ж самі автори також посилаються на ч. 3 ст. 105 КАС України [див. напр. 17, 299]. Отже, якщо і предмет і зміст закріплені законодавцем в одному й тому ж переліку вимог, чи є сенс взагалі вести мову про зміст адміністративного позову. Уявляється, що ст. 105 КАС України містить перелік вимог, що складають предмет адміністративного позову, тому її назва визиває суттєві заперечення. Отже, ми вважаємо, що саме предмет та підстава адміністративного позову складають його зміст та мають вирішальне значення для індивідуалізації та розгляду спору по суті.

Проблема класифікації адміністративних позовів також, на жаль, є до сих пор дискусійною та мало дослідженою на сучасному етапі розвитку адміністративно-процесуальної науки. Проте вона має важливе прикладне значення і дає можливість окреслити не лише види позовних вимог, а й зміст резолютивної частини судових рішень [14, 293].

Один з варіантів класифікації адміністративних позовів на види, так би мовити, «лежить на поверхні». Так, в залежності від предмета адміністративного позову, а саме від тих вимог, що закріплені законодавцем у ст. 105 КАС України, можна розрізнити такі види адміністративних позовів: адміністративний позов про скасування або визнання нечинним рішення відповідача — суб'єкта владних повноважень повністю чи окремих його положень; адміністративний позов про зобов'язання відповідача — суб'єкта владних повноважень прийняти рішення або вчинити певні дії; адміністративний позов про зобов'язання відповідача — суб'єкта владних повноважень утриматися від вчинення певних дій; адміністративний позов про стягнення з відповідача — суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, завданої його незаконним рішенням, дією або бездіяльністю; адміністративний позов про виконання зупиненої чи невчиненої дії; адміністративний позов про встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень; адміністративний позов про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності.

Е. Ф. Демський пропонує класифікувати адміністративні позови за способом процесуального захисту на: зобов'язуючі позови, які спрямовані на примусове здійснення вимог позивача; установчі позови, спрямовані на підтвердження судом наявності чи відсутності легітимності нормативних актів чи повноважень осіб, які беруть участь у справі; застосовчі позови, спрямовані на примусове забезпечення виконання

вимог законодавства за зверненням до суду суб'єкта владних повноважень.

Зважаючи на слабку розробленість проблеми видів адміністративних позовів в адміністративно-процесуальній науці, ми вважаємо за доцільне на даному етапі запозичити теоретичні здобутки цивільного процесу та класифікувати всі адміністративні позови на позови про присудження (виконавчі), позови про визнання (установчі) та перетворювальні позови [18, 282–283]. Позов про присудження має на меті поновлення порушеного права і усунення наслідків такого порушення. Це, наприклад, адміністративні позови про відшкодування шкоди, завданої незаконним рішенням, дією або бездіяльністю суб'єкта владних повноважень.

Позови про визнання спрямовуються на отримання від суду підтвердження наявності або відсутності прав і обов'язків або компетенції зацікавлених суб'єктів. Це, наприклад, адміністративні позови про визнання нечинним рішення відповідача — суб'єкта владних повноважень повністю чи окремих його положень та відшкодування шкоди, завданої незаконним рішенням, дією або бездіяльністю суб'єкта владних повноважень.

Останній вид — перетворювальні позови спрямовані на зміну чи припинення правовідносин. До таких позовів, з нашої точки зору, можуть бути віднесені адміністративні позови про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності.

Отже, підсумовуючи, треба відзначити, що проблема адміністративного позову є дійсно складною та потребує подальшого досконалого вивчення. Жоден аспект цієї проблеми не може бути визнаний до кінця або хоча б добре розробленим. Це стосується поняття адміністративного позову, його елементів, та, безумовно, видів адміністративних позовів. Зрозуміло, що наша позиція з цих питань не претендує на звання остаточно вірної, проте ми вважаємо, що адміністративний позов належить розглядати сьогодні як процесуально-пра-

вовий засіб порушення зацікавленим суб'єктом (фізичною чи юридичною особою або суб'єктом владних повноважень) розгляду публічно-правового спору адміністративним судом, у якому міститься звернення до суду вимога про захист прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах.

Ключові слова: адміністративний позов, адміністративне судочинство, адміністративний суд, елементи адміністративного позову, види адміністративного позову.

Стаття присвячена проблемі адміністративного позову в адміністративному судочинстві. Досліджені існуючі визначення адміністративного позову, окреслена позиція автора з питань поняття адміністративного позову, виділення та характеристики його елементів, а також видів адміністративного позову.

Стаття посвячена проблеме административного иска в административном судопроизводстве. Исследованы существующие определения административного иска, очерчена позиция автора по вопросам понятия административного иска, выделения и характеристики его элементов, а также видов административного иска.

This article is dedicated to the problem of administrative claim in administrative legal proceedings. The existing determinations of administrative claim have been investigated, the author's opinion about the notion, characteristics and division of administrative claim has been stated.

Література

1. Педько Ю. С. Адміністративний позов і предмет захисту в адміністративному судочинстві // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 151–157.
2. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. В. Комарова. — Х. : ООО «Одиссей», 2001. — 704 с.

3. Гражданский процесс : учебник. — 3-е изд., испр. и доп. / под ред. М. К. Треушников. — М. : ООО «Городец — издат.», 2000. — 672 с.
4. Гурвич М. А. Право на иск / М. А. Гурвич. — М. ; Ленинград, 1949.
5. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс / А. Ф. Клейнман. — М., 1954.
6. Добровольский А. А. Исковая форма защиты права / А. А. Добровольский. — М., 1965.
7. Советское гражданское процессуально право : учеб. пособие / под ред. М. А. Гурвича. — М., 1964.
8. Чечот Д. М. Иск и исковые формы защиты права // Правоведение. — 1969. — № 4. — С. 71–75.
9. Гражданский процесс : учебник. — Изд. 3-е, перераб. и доп. / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — М. : ПБОЮЛ Грищенко Е. М., 2000. — 544 с.
10. Янюк Н. Щодо адміністративного судочинства: адміністративний позов чи адміністративна скарга // Право України. — 2003. — № 8. — С. 52–55.
11. Осокина Г. Л. Иск (теория и практика) / Г. Л. Осокина. — М. : Городец, 2000. — 192 с.
12. Мирошниченко Ю. М. Адміністративний позов: правова природа та сутнісна характеристика // Судова апеляція. — 2008. — № 3. — С. 89–95.
13. Добровольский А. А. Основные проблемы исковой формы защиты права / А. А. Добровольский, С. А. Иванова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 159 с.
14. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. — К. : Старий світ, 2006. — 576 с.
15. Адміністративне судочинство : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломощь. — К. : Істина, 2009. — 256 с.
16. Советский гражданский процесс. — М., 1975. — 355 с. — (Автор главы — М. А. Гурвич).
17. Демський Е. Ф. Адміністративне-процесуальне право України : навч. посіб. / Е. Ф. Демський. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 496 с.
18. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — 608 с.